

הוראת הגמרא – הקשיים והניסיונות לפתרון

סקירה דידקטית-היסטורית

ההתלבטות המתמשכת בין מורי תורה שבעל-פה בדבר הקשיים של הוראת המקצוע והפתרונות להם, הביאה בשנים האחרונות ליבול מאמרים בנושא זה¹. חלק מהכותבים כלל אינו מודע לכך שהבעיה אינה נחלת דורנו בלבד. הדיון בספרות הדידקטית מתקיים כבר למעלה משישים שנה, והמודעות לקשיים בהוראת התלמוד הניבו פתרונות של ספרי לימוד מיוחדים כבר לפני קרוב למאתיים שנה. הכותבים מסכימים באשר לקיומם של קשיים יחודיים למקצוע, אך מדגישים קשיים שונים. בעקבות הגישות השונות אף הועלו פתרונות שונים, שבאו לידי ביטוי בספרי לימוד מיוחדים. תרומתו של מאמר זה תהא בניסיון להציג סקירה של דעות שונות שנכתבו בעניין זה. אין הכוונה להצביע על פיתרון מסוים, אלא ליתן למורים ולמתדיינים מידע, בפרספקטיבה היסטורית, תוך הצבעה על גישות עקרוניות הנבדלות בדרכי הפיתרון.

ליפשיץ – במאמרו "החדר" (ליפשיץ, תש"ז) – מציג את שיטת הלימוד ב"חדר" שבמזרח אירופה. אחד ממאפייניה העיקריים הוא העדר גישה לעורר עניין בתלמיד, אלא לימוד מתוך משמעת וחובה, ולכן לא נדרשה הכנה או הדרגה. המלמדים הורו מתוך המסכתות עצמן. הם הורו לילד, עד שתפס את דרך ההוויות. דרך זו דומה לשיטה הטבעית בלימוד שפות, שאף היא נהגה ב"חדר". חסרונה העיקרי של השיטה הוא, שרק לימוד רב מאוד יבטיח את הצלחתה – "כמות שתהפוך לאיכות". ברור, שבטכניקה זו תלמידים רבים – אין לימוד הגמרא מצליח בידם, והם סיימו את תקופת החדר, במקרה הטוב, כשהם חסרי מיומנויות לימוד הדרושות ללימוד גמרא, ובמקרה הגרוע בתסכול, שלא עודד נסיונות נוספים בעתיד.

מצב זה, שאינו מיוחד דווקא למזרח אירופה, הניע אנשי חינוך ברחבי הגלויות השונות לנסות לחבר ספרי לימוד בגמרא, ואף להפיצם. מבחר הנסיונות במאה התשע עשרה שיוזכר להלן – מייצג את מרבית מרכזי היהדות של תקופה זו: "שערי תלמוד" (איטליה 1811)², "שבילי המלמדים" (פולין 1865)³, "המדריך" (הונגריה 1882)⁴, "ראשי פרקים" (ארה"ב 1841)⁵, "סדר למשנה" (פולין 1886)⁶, "סדר תלמוד" (א"י 1891)⁷.

המאפיינים המשותפים לספרים הללו הם:

■ היותם לקט של מקורות ממסכתות התלמוד. הקטעים נבחרו, לדברי המחברים, לפי דרגות קושי. סידור הקטעים נעשה לפי נושאים או שערכו קיצור של הפרק המקורי

תאריכים: הוראת תלמוד, חינוך יהודי, ספרי לימודי יהודיים.

בתלמוד. הרעיון הדידקטי המנחה הוא, שכדי להמנע מדילוג על קטעים בסדר הגמרא המקורי – מציעים לנער ספר, אשר מצויים בו הקטעים הנחוצים, והוא יכול ללמוד אותם על הסדר.

■ הטקסט המקורי של הגמרא נשמר. לפעמים הוסיפו לו פיסוק מינימלי.

■ לטקסט הגמרא נלווה פירוש המודפס לצידו במתכונת פירוש רש"י לתלמוד. לרוב זהו פירוש מתומצת או פירוש מעובד של פירוש רש"י.

■ לא מצוין הגיל, שהספר מיועד לו, אבל צוין, שמדובר בספר הכנה לקראת לימוד סדיר של הגמרא. משך העיסוק בתכנים המופיעים בו מתאים בערך לשנת לימודים.

ספרי לימוד בגמרא וכריסטומטיות⁸ המשיכו לצאת בתחילת המאה העשרים ועד למלחמת העולם השנייה בכל הגליות. ראויים לאיזכור מיוחד ספריו של גולדמן⁹ בשל גישתו הייחודית לבניית לקט, המבוסס על מונחים תלמודיים: בכל פרק מוצג מושג תלמודי, כגון מתיב, מתקיף, רמי, לא קשיא, תניא נמי הכי. לאחר הסבר קצר למושג – מופיע רצף קטעי תלמוד ממקורות שונים, שבהם מופיע אותו מושג. חידוש נוסף שלא הופיע בעבר: הוספת טקסט מנוקד, ולא רק מפוסק, בחלקה הראשון של החוברת.

העובדה, שלספרים שהוזכרו בסקירה זו, אין לרוב מהדורות חוזרות – בניגוד לספרי לימוד יהודיים קלאסיים – מעידה על כך שהספרים לא נשתמרו לאורך זמן, ולרוב גם לא התרחב השימוש בהם מעבר לזמן ולמקום של מחברם. המציאות בארץ בתקופת היישוב ועם קום המדינה – אינה שונה בהרבה מהתקופה שקדמה לה. קבוצות של מורים ושל אנשי חינוך ממשיכות להתלבט בדרכי ההוראה הראויות.

מהם הקשיים האופייניים להוראת התלמוד, ומהן דרכי הפתרון, שהוצעו להן בספרות הדידקטית של תקופתנו?

היו שתלו את התיקון העיקרי בחומר הלימודים.

אורבך (תשי"ב) טען: "אולם כל שכלולי הדידקטיקה וכל האמצעים המודרניים לא יביאו את התוצאות הנכספות, אם לא יושם לב כראוי לשאלה העיקרית – לבחירת חומר הלימוד". הצעתו של אורבך היתה לכלול בשנות הלימוד הראשונות חומר, שתוכנו מוכר לתלמיד הדתי מתוך ההווי האופף אותו, קרי ענייני תפילה, שבת ומועדים. לכן הציע לקט, המתאים לדרגת התפתחותם של התלמידים, הלקוח מתוך מסכת ברכות ומסכתות מסדר מועד. רק בביה"ס התיכון יש לדעתו מקום לבחור חומר, שעניינו בעיות חברה וציבור ושאלות מוסר חוק ומשפט, ולכך מתאימות סוגיות מתוך סדר נזיקין. הצעתו של אורבך באה בניגוד להצעות של קודמיו כמו עציון (תש"ן) ובמידה מסוימת גם כץ (תש"ך)¹⁰, אשר סברו, כי ה"התעניינות ההגיונית" וה"התעניינות המוסרית" – בלשונו של עציון – מצביעות על יתרונן של סוגיות מסדר נזיקין

כבר בגיל צעיר.

שאלת התכנים והתאמתם לכתות הגיל השונות באה לידי ביטוי בכל תוכניות הלימודים בתורה שבעל-פה. ביתר הדגשה נמצא הדבר בתכנית תשכ"ח (תכנית אינטגרטיבית) ובתכנית בר אילן תשל"ג (גילת, תשל"ג)¹¹. יחודה של תכנית בר אילן מתבטא בעובדה, שהיא מאורגנת על-פי נושאים, ובמסגרת כל נושא נכלל חומר ממקורות ספרותיים שונים: מקרא, משנה, תלמוד והלכה. משקלו של החומר התלמודי מועט בחוברות, אשר יועדו מלכתחילה לתלמידות. מעצבי התוכנית אף צפו אפשרות, שחלק מהחוברות תשמשנה להעשרה ולגיוון לכיתות בנים, הלומדות פרק גמרא על הסדר, ולכן לא יעדו חוברת או חוברות, המנחות את התלמיד בלימוד גמרא. החוברות אינן משמשות חומר לימודי דווקא למתחילים, אלא נלמדות בגילים שונים, ובכלל זה – אף כחומר בחינה בבחינות הבגרות לתלמידים חלשים.

לעומת ההתמקדות בתכנים היו שהדגישו קשיים אחרים.

אפרתי (תשט"ז) מנה כמה סוגים של קשיים אחרים שתלמיד צעיר נתקל בהם ועיקרם:

קשיים מבחינת הלשון – לשון קצרה ותמציתית, העדר פיסוק והעדר חלוקה לפסקאות. השפה הארמית והטרמינולוגיה התלמודית.

קשיים, הנובעים מהמבנים התלמודיים. מבנים אלו מייצגים דרכי חשיבה שונות ובלתי מוכרות. על שאלה אחת יש כמה תשובות. השאלות עצמן שונות זו מזו במהלך הלוגי שהן דורשות. ובתוך סוגיה אחת מופיעים כמה מבנים תלמודיים בזה אחר זה. **קשיים בלימוד סוגיה שלמה**. במהלך המשא ומתן מובאים מקורות שונים מחוץ לנושא הסוגיה, שצריך רקע מתאים להבינם כשלעצמם. אחר כך יש להבין, כיצד נובעים קושיה או סיוע ממקורות אלו.

היעדר אמצעי עזר פרשניים, שהרי פירוש רש"י נועד לעזור ללומד מנוסה ואינו יעיל לתלמיד צעיר בגלל קיצורו וסגנונו הרבני של הפירוש.

אפרתי סבור, שהצטברות קשיים אלו בד בבד עם מיעוט השעות, המוקדשות בביה"ס המודרני ללימוד גמרא – גורמים לקצב התקדמות איטי ולשעמום הולך וגדל. הפתרון, שהוצע על-ידו – שיטת ההוראה העוקפת – היה לבודד חלק מהקשיים על-ידי סידור חיצוני מתאים, אשר יקטין את קשיי ההתחלה הטכניים ויחשוף את התלמיד באופן מדורג למבנים תלמודיים. מבחר הקטעים שיוגש יגובש אמנם סביב נושאים שונים, ענייני מועד וענייני נזיקין, אך בנושאים הראשונים שילמדו יעסקו התלמידים במבנים תלמודיים יסודיים ופשוטים. רק בשלב מאוחר יותר ייחשפו לדיון מורכב ולסדרות של קושיות ותרוצים. שיטה זו יושמה על-ידי אפרתי ובורגנסקי בשלושה כרכים של "תלמוד לתלמיד" (תשט"ז, תשי"ז, תשכ"ד).

סדרת ספרים אחרת, שביקשה להציע פיתרון לקידומו של התלמיד המתחיל, נכתבה במחצית

השנייה של שנות השמונים. הסדרה "פרקי גמרא" הוכנה בחסות משרד החינוך על-ידי צוות, שאף בדק את הספרים בתכנית ניסויית, בטרם פורסמו במהדורה מסחרית (רון, ריבלין, שלזינגר – תשמ"ט, תשנ"א, תשנ"ה, תשנ"ז). ייחודה של תכנית זו – במבחר של סוגיות קצרות ומיון בקושי עולה על-פי מדדים שפיתח שלזינגר (תשל"ב) לבדיקת סביכות סוגיות תלמודיות. כך הוכן לקט של סוגיות בודדות, שכל אחת עוסקת בנושא שונה, כאשר הדגש מושם במבנים פורמליים של שקלא וטריא. בסדרה זו הודגשו מאוד גם דרכי העיבוד הדידקטי, הן על-ידי הכנת ספר לתלמיד, בנוסף למקורות אשר כולל, גם מיגוון של שאלות ופעילויות להכנה ולחזרה, והן על-ידי הכנת מדריך למורה לכל חלק (רון, תשנ"ג).

בצר הקשיים ה"טכניים" של לימוד גמרא, הקשורים בהעדר רקע, היו שהדגישו קשיים נוספים, שאינם רק נחלתו של לומד מתחיל, אשר משפיעים לרעה על יכולת ההתקדמות של התלמיד ועל הזדהותו עם החומר הנלמד. כבר כץ (תש"ך) מנה שלושה סוגים של אבני נגף, העלולים לעורר רגש התנגדות אצל התלמיד, הוא כינה אותם בתארים הבאים: מציאותיים, הגיוניים ומוסריים.

בקושי הראשון הכוונה לכך שהמקרים הנידונים בגמרא נתפסים כדמיוניים ורחוקים מהמציאות.

בקשיים ההגיוניים – כוונתו להיגיון התלמודי, המושתת על הנחות יסוד, שההיגיון האנושי אינו מתנגד להם, אך גם אינו מחייב אותם.

הקושי השלישי מצוי בשטח המוסרי, כאשר מקורות הגמרא מתנגשים עם הרגשות הטבעיים של הצעיר, שאינו יכול עדיין להבחין בין חוק לבין מוסר. הצעותיו של כץ להתמודדות עם קשיים אלו שייכות לתחום הפעילות וההסברה של המורה בכיתה, ולתחום זה שייכים גם הצעותיהם הדידקטיות של שלזינגר (תשל"ז) ושל פרנקל (תשל"ט).

כיוון אחר של הצעות דידקטיות למורה חדר מתחום הדידקטיקה הכללית. יישום של רעיונות הוראה כלליים כמו "הוראה מתווכת" או התחשבות בתהליכי הבנת הנקרא (גרוס, תשנ"ב; שהם, תשנ"ח). ההצעות מתבססות על תיאוריות פסיכולוגיות ומגובות במחקר אמפירי. עדיין מוטלת על המורה מלאכת התרגום של הרעיון וביצועו בסוגיה הנלמדת.

בשנים האחרונות עלו שוב טיעונים, שהציגו את מרכז הבעיה של הוראת תלמוד שלא מבחינת הצדדים הדידקטיים.

זיסנווין (Zisnawine, 1989) הצביע על קושי, מרכזי בעיניו – בדבר מידת הרלוונטיות של החומר הנלמד, לחיים של הצעיר בן תקופתנו. על כן הוא מציע עקרונות של תכנית לימודים, המשלבת

את הדיון התלמודי כחלק ממקצועות הרוח והיהדות, שהצער נחשף אליהם בלימודיו. היימן (Hayman, 1997) טוען, כי הקשיים של לימוד הגמרא אינם נובעים מכשל דידקטי, אלא מכשל מתודולוגי. המחקר המודרני – כמו גם תלמודם של חלק מ"הראשונים" – מבחין בין שכבות הסוגיה (בין חומר תנאי לחומר אמוראי, ובין שניהם – לחומר סבוראי). לדעת היימן, חומרים דידקטיים, המתעלמים, ביודעין ושלא ביודעין, מהשילוב המלאכותי בין חומר אמוראי לחומר סבוראי, אינם עוזרים לתלמיד, ואף מקשים על הבנתו המלאה את התהליכים הלוגיים שבטקסט, וממילא – על יכולתו ללמוד לבד. היימן מציע על כן להפריד את הטקסט לרכיביו וללמד בתחילה את החומר התנאי שבסוגיה בנפרד מהחומר האמוראי. בשלב מתקדם בלימוד יש לטפח אצל התלמיד יכולת אבחנה עצמית בין רכיבים תנאיים, אמוראיים וסבוראיים. לימוד הסוגיה יתמקד אז בניסיון להבין את התפתחותה הטקסטואלית.

הצעותיו של זיסנווין מתאימות, גם על-פי דבריו, בעיקר לאוכלוסית תלמידים, שלימוד התלמוד נועד לפתוח להם אופקים להכרת מקורות היהדות. בהצעתו יש גם משום ויתור על העמקה בלימוד הטקסט גופו ועל פיתוח יכולת לימוד עצמית – מטרות, שלא בנקל יוותרו עליהן במערכות החינוך הדתי.

היימן כיוון דבריו גם לאוכלוסיה, שלימוד התלמוד בה הוא מרכיב בחינוך הדתי, אך ספק, אם הצעותיו תתקבלנה במסגרות אלו. אין ספק, שרבות מהבעיות המתודולוגיות, שהיימן רומז עליהן, אכן קיימות ואכן מקשות לא פעם על הבנת הסוגיה ועל יכולתו של התלמיד להזדהות עם הטיעונים המועלים בסוגיה. אולם טרם הוכח אמפירית, כי יישום הצעותיו של היימן יפתור את בעיות ההבנה והמוטיבציה של תלמיד צעיר, או יגבירו את ההזדהות הדתית והחשיבה הדתית, כפי שהיימן טוען. יתירה מזו, בדרך ששיטתו של היימן מוצגת בה, יש קריאת תגר על צורת לימוד מסורתית, ובקריאה זו עצמה – די כדי לעכב קבלתה.

הצעותיו של פרנקל (תשל"ט) לשלב את הידע המדעי בתוך שיעור רגיל על סוגיה, או הצעותיה של גריבץ (Gribetz, 1995) בדבר החשיבות, שהמורה – בעת הכנת השיעור – ישלב את הידע המדעי שלו בקביעת המטרות החינוכיות ובדרך ההוראה – הצעות אלו יש להן סיכוי טוב יותר להיקלט במערכות חינוך דתי – מערכות, שהן שמרניות מטבען.

יש אפוא לשים לב, כי גם מי שיסכימו על אודות הגדרת הבעיה, לא בהכרח יסכימו לגבי ההצעות לפיתרון.

כך לדוגמה הן אורבך והן זיסנווין – מוטרדים משאלת הרלוונטיות של התוכן הנלמד בעיני התלמיד, אך הכיוונים שהם מציעים שונים זה מזה, מפני שמטרותיהם בהוראת התלמוד שונות.

ניתן לראות זאת גם בלקט ההצעות של אנשי חינוך שונים אצל ויזור ובר לב (תש"ן). הפתרונות קשורים לא פעם בשינוי מכוון של מטרות ההוראה, או בפגיעה במטרות קיימות בלי שהתכוונו לשנותן. בעיקר יש להבחין בין מטרות, שעניינן – הרחבת הידע והגברת יכולת הלימוד העצמי, ובין מטרות, שעניינן – הגברת אהבת לימוד תורה והחוויה הדתית. יש, כמובן, זיקה בין שתי קבוצות המטרות, ומורה אמור לשאוף להשיג כל אחת מהן, אולם לא כל צורת לימוד תורמת באופן זהה וישיר לכל אחת משתי קבוצות המטרות. לכן אימוץ הצעה או שיטת הוראה הוא תהליך, המחייב זהירות בביצוע ומודעות גבוהה למטרות הוראת המקצוע.

מראי מקומות

אורבך, א"א (תשי"ב). הוראת התלמוד בבית הספר הדתי, **מעיונות א**, ירושלים, ההסתדרות הציונית המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, עמ' 44-51.

איזנברג, י' (תשמ"א). **תכניות לימודים בתושבע"פ: חמישים שנות לבטים**, ירושלים, משרד החינוך המרכז לתכניות לימודים.

אפרתי, י"א (תשט"ז). הוראת התלמוד למתחילים, **מעיונות ה**, ירושלים, ההסתדרות הציונית המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, עמ' 128-139.

אפרתי, י"א. בורגנסקי, י' (תשט"ז, תשי"ז, תשכ"ד). **תלמוד לתלמיד** (שלושה חלקים) ירושלים, ההסתדרות הציונית המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה.

גילת, י' (תשל"ג). עקרונות בתכנון הוראת תורה שבעל פה, **בשרה חמד, סת**, (ז-ו) עמ' 321-325.

גרוס, א' (תשנ"ב). **הישגים ומידת ענין בתלמוד כפונקציה של אסטרטגיות הוראה מתווכות, אמונה בכוח השתנות קוגניטיבית, כישורים קוגניטיביים ואוריינטציה הנעתית**, (עבודת M.A.) רמת גן, אוניברסיטה בר אילן.

וייזור, ש', בר לב, מ' (תש"ן). הוראת התלמוד בישיבה התיכונית קשיים וסיכונים, **ניב המדרשיה ה**, עמ' 233-256.

כץ, י' (תש"ך). על בעיית לימוד התלמוד בבית הספר, בתוך י' היינמן (עורך). **הוראת התורה שבעל-פה**, ירושלים, בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית. עמ' 36-53.

לוי, א', זליקוביץ, ג', דינור, ח', רז, ר' (תשנ"ז). **תורה שבעל פה בכתות ו-ח בביה"ס הממ"ד, תהליכים הישגים ועמדות – דריח מחקר**, ירושלים, משרד החינוך האגף לתכניות לימודים ואוניברסיטת ת"א.

ליפשיץ, א"מ (תש"ז). **כתבים חלק א**, ירושלים, מוסד הרב קוק. עמ' שה-שסו.

עציון, י"ר (תש"ן). למתודיקה של הוראת התלמוד, בתוך י"ר עציון, **מבחר כתבים**, ירושלים, מוסד הרב קוק. עמ' רמד-רמג.

פרנקל, י' (תשל"ט). מתודולוגיה ומתודיקה בהוראת התלמוד, **נתיבות 15**, ירושלים, ההסתדרות הציונית המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, עמ' 120-146.

רון צ' (תשנ"ג). על תכנית לימודים חדשה להוראת תלמוד בבית הספר היסודי, **שמעתין, ל**, 113, עמ' 78-93.

רון צ', ריבלין, ש', שלזינגר י"מ (תשמ"ט, תשנ"א, תשנ"ה, תשנ"ז). **פרקי גמרא – חוברת לתלמיד** (ארבעה חלקים). ירושלים, משרד החינוך אגף לתכניות לימודים ומכללת ליפשיץ.

רפל, ד' (תשנ"ה). **ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יחודיים**, תל אביב, אוניברסיטת תל אביב.

שהם ד', (תשנ"ח). **"המבנה הלולאתי" – השפעת מאפייני מבני-רטורי של התלמוד על תהליך טקסטים תלמודיים**,

(עבודת M.A.), רמת גן, אוניברסיטה בר אילן.

שטינברג, נ' (תשל"ל), **ביבליוגרפיה למורי התלמוד**, ירושלים, מוסד הרב קוק.

שלזינגר, י"מ (תשל"ב), **ממדים של סיבוכי הדיון**, ירושלים, המכון למחקר חברתי שימושי.

שלזינגר, י"מ (תשל"ז), על הדידקטיקה של הוראת התלמוד, **שמעתין**, יד: 50, עמ' 163-167.

Gribetz, B. (1995), **On the translation of scholarship to pedagogy: The case of Talmud**, Ph.D. Dissertation, New York: The Jewish Theological Seminary of America.

Hayman, P. (1997). On the teaching of Talmud: Toward a methodological basis for a curriculum in oral - tradition studies. **Religious Education**, 92, (1), pp. 61-76.

Zisenwine, D. (1989). Reconceptualizing the teaching of rabbinic literature. **Religious Education**, 84, (1), pp. 584- 588.

הערות

1. פרופ' מרדכי בר-לב ז"ל בצע מחקר, במחצית הראשונה של שנות ה-80, בבתי ספר תיכוניים דתיים וישיבות תיכוניות. בין השאר נבדקו עמדות התלמידים כלפי מקצועות הלימוד, ומקצוע התלמוד "זכה" בו לדירוג, שהיה כמעט הגבוה ביותר בקטגוריות: "משעמם תמיד" ו"משעמם לעיתים קרובות". ממצאי המחקר פורסמו לפני יותר מעשר שנים (בר לב וקדם, תשמ"ט). אך רק במחצית השנייה של שנות ה-90 חדרה ההכרה, כי ממצאים אלו, שבינתים אוששו במחקר נוסף, מצביעים על בעיה אמיתית. תחושות התיסכול של מורים ורמ"ם המגובים בממצאי מחקר בהיקף ארצי, הביאו לדיונים פתוחים וגלויים על שורשי הבעיה ועל דרכי פיתרון. כתב העת **שמעתין** פרסם לאחרונה גליון מיוחד (גליון 140), שהוא לקט מאמרים בנושא, אשר נכתבו בשנתיים האחרונות בגליונותיו הקודמים.
2. חנניה אלחנן חי כהן **שערי תלמוד**, ריג'יו, תקע"ב (1811). לפי רפ"ל (תשנ"ה) יצאה מהדורה ראשונה כבר בתקנ"ה 1795. מהדורה של ספר זה יצאה מאוחר יותר בתורכיה ב-1880. ר' חנניה, איש חינוך, שפעל בריג'יו כבר בסוף המאה ה-18, מציג את לבטיו ואת תוכנית ההוראה הראויה – בהקדמה לספרו **חנוך לנוער** (מהדורה ראשונה ריג'יו – ונציה תקס"ד 1804). ספרי ההלכה הקלאסיים של רמב"ם ור' יוסף קארו – אינם מתאימים לנערים בגלל ההיקף וההעמקה, ולכן נחלץ המחבר לחבר מקראה מתאימה בהלכה אשר בנויה בהדרגה. "בראות התינוק בעצמו התועלת – לא יהיה בורח מן הספר כי סגולת הטוב והערב להיות נאהב". גם את ספרו **שערי תלמוד**, שיועד לבני י"ב שנה, הוא חילק ליחידות – הלכות. בשלב הראשון ילמדו בכל יום כהלכה אחת, ורק בשלב הבא, לאחר כ-12 שבועות, יתחילו לחזור עליהן עם פירוש רש"י ואח"כ בחזרה השלישית יעיניו בהעמקה בכללים, שהוסיף לכל הלכה כדי לאפיין את הדיון התלמודי. להערכת המחבר, בתום תהליך זה יוכלו הנערים להבין מסכת רגילה.
3. ר' אהרון ב"ר אברהם חיים מאומאן, **שבילי המלמדים**, חלק ראשון, ורשה תרכ"ז. ספר זה יועד, ככל הנראה, למלמד עצמו, ולא לתלמידים. הספר מכיל אוסף קטעי גמרא משלושת הפרקים הראשונים של בבא מציעא, עם מספר פירושים: פירוש רש"י, "תועלת המלמדים" – סיכום למדני למלמד, "שבילי המלמדים" – הסבר בידיש, הבנוי במתכונת של שאלות (שהמלמד ישאל) ותשובות (שמצופה כי התלמידים יענו).
4. ר' אברהם זינגר ור' בנימין זינגר (זינגער), **המדריך על במתי ים התלמוד**, פרעסבורג תרמ"ב. זהו ילקוט מיוחד לתלמידים מתחילים המעוצב במתכונת של מסכת תלמודית. כלומר חלוקה לפרקים, ובסיום כל פרק כותרת "הדרן עלך...". כל פרק מוקדש לנושא, כגון תלמוד תורה, מועדים ותענית, סוגיות ממסכת ברכות. הדף מעוצב אף הוא במתכונת דפוס הבבלי – טקסט בלתי מנוקד עם פירוש רש"י בצד אחד ולעיתים קטעי תוספות בצד האחר. שני האחים המחברים, בניו של אחד ממנהיגי היהדות האורתודוקסית בהונגריה, הוציאו את החלק הראשון בצרוף הסכמות של אביהם, של סבם ושל רבנים מפורסמים. החלק השני פורסם עם עשרות הסכמות נוספות. במהדורה השנייה של שני החלקים (תרמ"ב) מופיעות קרוב למאה הסכמות של מרבית גדולי הרבנות בכל רחבי אירופה ואגן הים התיכון. קרוב לוודאי, שלא היו לספר מהדורות נוספות, אך ניכר שהוא עורר עניין רב, וכנראה, גם מעט מחלוקת.

5. ארנולד בוגומיל ארליך, **ראשי פרקים**, ניו יורק, תרמ"ד. לקט קטעי אגדה, הלכה – משנה, וגמרא. לקטעי הגמרא צורף קיצור פירוש רש"י. המחבר מתנצל שלא הוסיף באור בגלל סיבות תקציביות, אך רואה את יתרונו של הספר בהיותו מפוסק ובהיותו בעל קושי מדורג.
6. יהושע זעליג הכהן, **סדר למשנה**, ורשה תרמ"ו. חלקו הראשון של הספר הוא לקט משניות, וחלקו השני יועד להכנת התלמידים "לבוא אל שערי התלמוד". בכל אחד מפרקי המשנה שהופיעו בחלק הראשון, נבחרה משנה אחת, ובחלק השני הודפס הטקסט התלמודי של משנה זו. מלבד החידוש של עצם המבחר אין בספר התייחסות להקלת קשיים ע"י פיסוק, באור או קיצור.
7. ר' חיים הירשנזון (הירשענזאהן), **סדר התלמוד**, ירושלים, תרנ"א. ספר קטן במידותיו המיועד לתלמידים מתחילים. מלבד כמה פרקים על תולדות תורה שבע"פ, יש קטעי גמרא מפרק המניח, מפרק החובל ומפרק השוכר את האומנין. לכל קטע גמרא המופיע בפיסוק, מצורפות הערות על ביטויים תלמודיים, ביאורי מילים, ליקוטים מרש"י ושאלות לסיכום ולהרחבה. המחבר מדגיש בדבריו את החידוש של השאלות המנחות להבנת הענין ולהבנת המסקנות ההלכתיות על-פי הרמב"ם וכן את החידוש באימוץ סימני פיסוק מודרניים.
8. ראה רפל (תשנ"ה) על ספרי לימוד יהודיים עד שלהי מלחמת העולם הראשונה, כמו כן נמנו ספרי ליקוט מהתלמוד אצל שטיינברגר (תש"ל).
9. ר' יעקב גולדמן (גאלדמן), איש פינסק נמנה על חובבי ציון ופרסם מספר ספרים ביניהם ספרי לימוד בגמרא, שחלקם יצאו בכמה מהדורות: **פרוהדור לגמרא**, וילנא תרס"ב (1901). **גמרא למתחילים**, וילנא, תרס"ב. **התחלת גמרא – לילדים**, פיעטרקוב, תרס"ז. **סוגיות בגמרא**, וילנא תרס"ח. ספרו גמרא למתחילים גם יצא (כנראה לאחר מותו) בכמה מהדורות בניו יורק.
10. ראוי לציין, כי מאמרו של עציון פורסם לראשונה ב"החדר", תרצ"ו, ומאמרו של כץ פורסם לראשונה בהמשכים בחוברות "סיני", תש"ב.
11. ראה: איזנברג (תשמ"א) בעיקר עמודים 80-88.